

על "המפה" האשכנזית שמעל ה"שולחן ערוך" הספרדי

אוריאל פיינרמן

באחד המאמרים הקודמים, שכותרתו "איך היה מבלה הרמ"א בשבת בישיבתו שבקרקוב?", עמדנו על התעניינותו של ר' משה איסרליש בפילוסופיה. כן תארנו את המחלוקת הגדולה בין המהרש"ל שישב בלובלין לבין הרמ"א, על העיקרון של שילוב מקורות חיצוניים, כגון אריסטו, בפסקי ההלכה. הפעם נציע רעיון אחר להדרכה בבית-כנסת "הרמ"א". הכוונה היא לבחון את הרקע להבדלים שבין המנהגים האשכנזיים לאלה הספרדיים. נדמה שזה נושא הקשור לרמ"א, שגם תלמידים שאינם מתמצאים בים ההלכה היהודית יתעניינו בו. ראשית כל, נזכיר את הרקע ההיסטורי לכתיבת "המפה" מעל ה"שולחן ערוך". אחד החיבורים הראשונים שר' משה איסרליש ביקש לכתוב היה פירוש על ספרו ההלכתי של ר' יעקב בן אשר, ספר "ארבעה טורים", אשר נכתב במאה ה-14 בטולדו שבספרד. מטרתו של הרמ"א הייתה לסכם את דבריהם של חכמי ההלכה עד לימיו. יום אחד, הגיע לידיו ספרו של ר' יוסף קארו, ¹ "בית יוסף", שנדפס בוונציה בשנת ש"י (1550). לתדהמתו הרבה הבין הרמ"א שהרב מצפת הקדים אותו במלאכה.² על תחושותיו הקשות והמעורבות כתב את הדברים הבאים:

ובהגיע טור אסתר, ר"ל [רצונו לומר] אסור והיתר,³ והתחלתי הלכות חלה, אחזני פלצות ולבשני חלחלה, בשמעי נר ישראל ראש הגולה, ארי מסבכו עלה... וחיבר ספר בית יוסף... אז נבהלתי שפועל ריק פעלתי ושיגעתי לריק ולבהלה, ושינתי בחינם ממני גזלתי... כי בידיעתו הכוללת הקיף הכל, וה' בירך אותו בכל, דבר אחד ממנו לא נפל מכל. ובהיותי ימים רבים בזאת המבוכה, אשר לא היה ללבי מנוחה כהלכה, נמס בקרבי כמים, עד שהתפללתי אל אבי שבשמים... שלא יהיו כל דברי גנוזים, ובתוך הבאים יהיו רמוזים... ואז היתה חמתי שככה, ואמרתי אבינה דברי ספר בית יוסף ואחריתו, כי אמר לי אלקים אל תירא אותו ואת ביתו...⁴

בלית ברירה החליט הרמ"א לשנות את מגמת ספרו "דרכי משה". הוא בחר להתפלמס עם ר' יוסף קארו, שהתבסס בצורה בלעדית על פסקי ההלכה של החכמים הספרדיים – הר"ף,⁵ הרא"ש⁶ והרמב"ם,⁷ והבליט את דעותיהם של חכמי אשכנז, ביניהם את "בעלי התוספות". כעבור 15 שנה, הגיע לקרקוב ספרו ההלכתי המפורסם של ר' יוסף קארו, ה"שולחן ערוך", שנדפס בוונציה בשנת שכ"ה (1565). חששו של הרמ"א היה שהספר,

¹ ר' יוסף קארו (1488-1575) נולד, ככל הנראה, בטולדו. בגיל 4 נדד עם מגורשי ספרד והגיע עם משפחתו לאימפריה העותמנית. את חיבורו הגדול "בית יוסף" כתב בעת שהותו בערים אדריאנופול, ניקופול וסלוניקי. בשנת 1536 עלה ר' יוסף קארו ארצה והשתקע בצפת, שבה כתב את חיבורו הנודע "שולחן ערוך".

² לפי המסורת, באחד הגילויים הליליים אל ר' יוסף קארו, זירז אותו ה"מגיד" להדפיס את חיבורו "בית יוסף", כדי שלא יקדים אותו אחר מקהילת קודש קראקא שבמדינת פולין.

³ יש כאן משחק מילים, שמצד אחד מזכיר את העובדה שהרמ"א עבד באותה עת על פירוש לספר "הטורים" של ר' יעקב בן אשר, ומצד שני מרמז שנושא החיבור היה הלכות אסור והיתר. "ובהגיע טור אסתר" הוא, להערכתו, ביטוי שנון שכאילו לקוח מהמקורות, על-פי הפסוק במגילת אסתר "ובהגיע תור אסתר" (אסתר ב טו).

⁴ הקדמה ל"דרכי משה", טור אורח חיים.

⁵ ר' יצחק אלפסי (1103-1013) נקרא על שם העיר פאס שבמרקו שבה הוא חי. בסוף חייו ברח לאלסאנה (לוסינא) שבספרד. בספרו החשוב, "ספר ההלכות", סיכם את ההלכות המעשיות הנהוגות בימיו.

⁶ ר' אשר בן יחיאל (1250-1327) נולד באשכנז, אך עזב לספרד והתקבל כרב בטולדו. הוא ניסה למזג בין פסקי ההלכה של חכמי אשכנז וצרפת לבין ההלכה הספרדית.

⁷ ר' משה בן מיימון (1204-1135) נחשב לגדול חכמי ישראל בימי הביניים. הוא נולד בקורדובה בדרום ספרד, ברח עם משפחתו למרוקו, שהה זמן-מה בארץ-ישראל ולבסוף השתקע במצרים. ספרו ההלכתי המונומנטלי, "יד החזקה", ערוך בצורה שיטתית ובהירה ומקיף את כל תחומי ההלכה היהודית.

המבוסס בעיקרו על ההלכה הספרדית, יתקבל בעולם האשכנזי ויבטל את הוראותיהם של חכמי צרפת ואשכנז. כיוון שסבר שיהודי פולין צריכים להמשיך את מסורת אבותיהם, פרסם הרמ"א את הגהותיו ואת הסתייגויותיו, תוך הבהרת ההלכה האשכנזית והזכרת המנהגים המקומיים. בהכרעותיו התבסס בעיקר על אחרוני חכמי אשכנז⁸ ועל ר' שלום שכנא רבו.⁹ להגהות האלה קרא בשם "המפה", אשר נפרשה מעל ה"שולחן ערוך". אין ספק שפעולה זו של הרמ"א הפכה את ה"שולחן ערוך" לספר הפסקים העיקרי בעולם היהודי.¹⁰

על השפעת הגיאוגרפיה בקביעת המנהגים הספרדיים והאשכנזיים

נקודה מעניינת בהדרכה בבית-כנסת "הרמ"א" יכולה להיות בחינת המנהגים האשכנזיים והספרדיים. מובן שזהו נושא רחב מאוד, ושקצרה יריעה זו מלהרחיב את אופניו השונים. על כן, ברצוני להציע להתרכז בנקודה אחת בלבד: השפעת המרכיב הגיאוגרפי על קביעת המנהגים השונים בקהילות האשכנזיות והספרדיות. אמנם ינקו שתי הקהילות את מקורותיהם מאותם פסוקים בתורה ומאותם דפים בתלמוד, ואולם ההימצאות באזורים גיאוגרפיים שונים השפיעה, לעתים, על המנהגים הייחודיים, ואפילו בניגוד להלכה המפורשת. מובן שקיימות סיבות נוספות המסבירות את ההבדלים שבין מנהגי ספרד ואשכנז, אך ההתמקדות במרכיב הגיאוגרפי בעיצובם של מנהגים מומלצת, שכן היא מתאימה להסבר הניתן על-ידי מדריך ולא על-ידי פרופסור לתלמוד או רב בישיבה. במאמר זה, נבחן שלושה גורמים גיאוגרפיים שונים, אשר השפיעו על עיצוב המנהגים: האקלימי, הגיאוגרפי-כלכלי והגיאוגרפי-תרבותי.

1. הגורם האקלימי

הימצאותם של קהילות ישראל באזורים אקלימיים שונים השפיעה על חלק מהמנהגים הייחודיים. דוגמה מעניינת לכך קשורה לחובת הלינה בסוכה במהלך שבעת ימי חג הסוכות. בספרו ה"שולחן ערוך", קובע ר' יוסף קארו, בצורה חד-משמעית, שחייבים לישון בסוכה, אפילו שינה קצרה או מזדמנת:

אוכלים ושותים וישנים בסוכה כל שבעה בין ביום בין בלילה,
ואין ישנים חוץ לסוכה אפילו שינת עראי...¹¹

על כך מעיר הרמ"א ב"מפה":

ומה שנוהגין להקל עכשיו בשינה שאין ישנים בסוכה רק
המדקדקין במצוות, יש אומרים משום צינה דיש [שיש] צער
לישון במקומות הקרים.¹²

⁸ ביניהם ראוי להזכיר את ר' מרדכי הכהן (1240-1298) – הידוע על שם ספרו "המרדכי", והמהרי"ל - ר' יעקב הלוי מולין (1365-1427).

⁹ הרב שכנא (נפטר בשנת 1559) היה תלמידו של ר' יעקב פולאק, הנחשב לדור הראשון לחכמי פולין. הוא עמד בראש הישיבה שבלובלין, שבה למד הרמ"א בצעירותו. הרמ"א נשא לאישה את בתו של הרב שכנא, אך היא נפטרה בדמי ימיה במגיפה.

¹⁰ אמנם רגילים לספר, שהרמ"א התכוון לחבר ספר זה ל"שולחן ערוך" אלא שהקדים אותו ר' יוסף קארו, ועל כן החליט לוותר על חיבורו ולהזכיר את המנהגים האשכנזיים. רבים אף רואים במעשה זה של הרמ"א פעולה חשובה, אשר איחדה את עם ישראל סביב חיבור אחד ומנעה פילוג מסוכן. ואולם, לפי הדברים שהוזכרו לעיל, לא התרחשו הדברים, למעשה, באופן זה. החיבור שהרמ"א התכוון לכתוב נקרא "דרכי משה" והיה דומה במתכונתו ל"בית יוסף". כשהרמ"א הוסיף את "המפה" על ה"שולחן ערוך", הוא לא ויתר על שום ספר שהתכוון לכתוב. בכל אופן, אין ספק שהמעשה של הוספת "המפה" על ה"שולחן ערוך" גרם להתקבלותו של הספר ההלכתי בכל קהילות ישראל.

¹¹ שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרל"ט, סעיף ב'.

¹² בהמשך דבריו מביא הרמ"א סיבה נוספת, שאין אפשרות לאדם לישון עם אשתו בסוכה, אלא אם כן יש לו סוכה פרטית.

אכן, בארצות אשכנז, גם מבין המדקדקים במצוות, היו שנהגו שלא לישון בסוכה, על אף ההלכה המפורשת. הקור השורר בארצות אירופה בחודשים ספטמבר או אוקטובר, שבהם חל חג הסוכות, חייב את חכמי אשכנז להתחשב בגורם האקלימי בקביעת ההלכה, והביא אותם לקבל בהבנה את המנהג לישון בבתים כמו בשאר ימי השנה.

ההתחשבות בתנאי האקלים באה לידי ביטוי מיוחד בליל שמיני עצרת, שחל ביום השמיני של חג הסוכות. בארץ ישראל נוהגים לחוג את חג שמחת תורה באותו יום, ואילו בחו"ל נחשב שמיני עצרת כיום השמיני של סוכות, ועל כן מקיימים בו את מצוות הישיבה בסוכה. כך, אכן, פסק ר' יוסף קארו לגבי הלילה בסוכה ביום זה: "...ובחוצה לארץ שצריך לישב בה [בסוכה] בשמיני [עצרת]..."¹³. והנה מתברר, שבלי לזה גם גדולי תורה באירופה לא הקפידו לישון בסוכה, לדוגמה ר' אלימלך מדינוב. על המנהג הזה של זקנו כתב נינו, ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, שמה שנאמר בתלמוד על החובה לישון בסוכה בשמיני עצרת:

הוא במדינות החמין כארץ ישראל ובבל, אשר שם סוכות עריבה עליו... וכן **מרון המחבר** [ר' יוסף קארו] **שפסק כן היה בארץ הקודש. אבל לא שייך זה במדינתנו**...¹⁴

מעניין שגורם האקלים כמעצב מנהג מקומי לא היה נחלת העולם האשכנזי בלבד. מתברר, שגם במצרים החמה נהגו רבים שלא לישון בסוכה, כפי שהסביר ר' רפאל אהרן ו' שמעון:

פה מצרים הגם דרבים וכן שלמים... עושים מצוות סוכה כדינא, אכן בעניין השינה מקילין שלא לישון בסוכה, **כי אוויר מצרים רע מאוד ומזיק ויש ח"ו סכנה בדבר אם יתקרה**...¹⁵

2. הגורם הגיאוגרפי-כלכלי

התנאים הכלכליים שבהם היו נתונות קהילות ישראל השפיעו אף הם על התפתחות המנהגים השונים. דוגמה מרתקת לכך קשורה לחובת הדלקת נרות החנוכה. לפי ההלכה, יש להדליק בחג החנוכה נרות משמן דווקא, שכן הנס היה במציאת פך שמן. והרי דבריו של ר' יוסף קארו:

כל השמנים והפתילות כשרים לנר חנוכה, ואעפ"י שאין השמנים נמשכים אחר הפתילה ואין האור נתלה יפה באותם הפתילות.¹⁶

כלומר, שהחובה היא להדליק נרות חנוכה העשויים משמן, גם אם אין מדובר בשמן מובחר כמו שמן זית. והנה, היו קהילות בארצות אשכנז שנהגו להדליק בחנוכה נרות של שעווה. כך העיר הרמ"א בהגהה שלו על ה"שולחן ערוך":

ומיהו שמן זית מצוה מן המובחר, ואם אין שמן זית, מצוה בשמנים שאורן זך ונקי. **ונוהגים במדינות אלו להדליק בנר של שעווה, כי אורן צלול כמו שמן.**

¹³ שולחן ערוך, סימן תרס"ו, סעיף א'.

¹⁴ שו"ת מנחת אלעזר ח"ד סי' ל"א, מונקאטש תרס"ב. להרחבת הנושא, ראה מאמרו של אריק זימר, "ישיבה בסוכה בשמיני עצרת בקהילות אשכנז", סיני כרך ע"ב (תשל"ג), הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' רנ"ב-רס"ב.

¹⁵ ר' רפאל אהרן ו' שמעון, ספר נהר מצרים, נא אמון תרס"ח, הלכות סוכה ולולב סי' ג' (מו ע"ב).

¹⁶ שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרע"ג, סעיף א'.

גם ממקורות אחרים עולה, שהמנהג הרווח בארצות אשכנז היה להדליק בנרות של שעווה. לפי פרופ' דניאל שפרבר, יתכן שהסיבה לדבר נבעה מהעובדה, ששמן זית במקומות אלה היה יקר בהרבה משאר שמנים ושעווה.¹⁷ בניגוד לארצות המזרח התיכון, שבהן היה מחירו של שמן הזית זול, בשל הגידול הנרחב של עצי הזית, בארצות אירופה הצפונית היו מייבאים את השמן המובחר והעלויות היו בהתאם. כדי לעמוד על מחירי המוצרים בפולין במאה ה-16, מביא שפרבר נתונים מספרו של יוליאן פלץ, "מחירים בקרקוב בשנות 1600-1369".¹⁸ מתברר שבין השנה 1547 לשנת 1583, עלה מחיר שמן הזית ב-160 גרושן, כלומר, שהכפיל את עצמו: בשנת 1547 היה מחיר שמן זית 88 גרושן.

ב-1548 – 90 גרושן.

ב-1559 – 120 גרושן.

ב-1583 – 172.20 גרושן.

אם לוקחים בחשבון שאלה המחירים הסיטונאיים, אפשר להעריך שהמחירים אצל הקמעונאים היו גבוהים אף יותר. שאר השמנים היו, כמובן, זולים יותר, וכך גם השעווה. כיוון שפועל פשוט באותה תקופה השתכר בין 8 ל-12 גרושן ליום עבודה, אין ספק שיד רבים לא הייתה מספקת לקנות שמן זית.

3. הגורם הגיאו-תרבותי

הימצאותם של האשכנזים והספרדים בעולמות תרבותיים – דתיים שונים, נוצריים או מוסלמיים, גרמה אף היא להבדלים במנהגים, לעתים אפילו בניגוד להלכה המפורשת בתלמוד. דוגמה מאלפת לכך היא השוני באמירה הנאמרת בשעת הגבהת ספר התורה בבית-הכנסת. אצל בני עדות המזרח אומרים "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל". מדובר בפסוק שלם המופיע בספר דברים ד מד. ואילו אצל האשכנזים רגילים להוסיף עוד חמש מילים לפסוק הזה: "...על פי ה' ביד משה". המילים האלה לקוחות מקטעי פסוקים המופיעים מספר פעמים בספר במדבר. לדוגמה, בקשר למסעותיהם של בני ישראל: "ויסעו בראשנה, על פי ה' ביד משה" (במדבר י יג). וכן: "על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו, את משמרת ה' שמרו על פי ה' ביד משה" (שם ט כג). בחינת הפסוקים מוכיחה שאין קשר כלל ועיקר בין חמש מילים אלה לבין מתן התורה. מדוע, אם כן, נהגו בקהילות אשכנז להוסיף לפסוק השלם מספר דברים את המילים "על פי ה' ביד משה"?¹⁹

לפי פרופ' אלעזר טויטו, סיבת המנהג האשכנזי נעוצה בניסיון להתמודד עם טענת הנוצרים, שהתורה היא תורת משה, ולא תורת ה'.²⁰ זאת הייתה חלק חשוב מההשקפה התיאולוגית הנוצרית, שייחסה ל"ברית הישנה" מקור נבואי – אנושי לעומת "הברית החדשה" שמקורה בבן-האל. לפי תפיסה זו, תורת הנביא משה הייתה תקפה עד שהופיעה התורה האלוהית החדשה, שכמובן עולה בחשיבותה על זו של משה.

חכמי ישראל לחמו כנגד מגמות אלה, בין היתר בפירושיהם המקראיים. לפי טויטו, יכול היה להשתמע מהפסוק "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל", שהתורה ניתנה על-ידי אדם ולא על-ידי האל. לכן, החליטו חכמי האשכנזים להוסיף את חמש המילים "על פי ה' ביד משה". כיוון שהפולמוס האנטי-נוצרי לא היה קיים בארצות המוסלמיות, הסתפקו שם באמירת הפסוק המקורי והשלם מספר דברים.

"לא היה כמשה" – בניסוח מנהגי אשכנז

¹⁷ דניאל שפרבר, מנהגי ישראל – מקורות ותולדות, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ד, עמ' ס"ט. מומלץ לקרוא את פרק ג' בספר, שכותרתו "הגורם הגיאוגרפי בעיצובם של מנהגים ובהתפצלותם".

¹⁸ שם, עמ' ע"י. וכן: Julian Pelc, Geny W Krakovie W Latach 1369-1600, Lvov 1935, pp. 163.

¹⁹ נעיר שלפי ר' חיים מוולוז'ין יש להזכיר, בשעת הגבהת התורה, את כל הפסוק מספר במדבר בשלמותו, על מנת שלא לקטוע אותו באמצע: "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל. על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו, את משמרת ה' שמרו על פי ה' ביד משה".

²⁰ אלעזר טויטו, "פשט ואפולוגטיקה בפירוש הרשב"ם לסיפורי משה שבתורה", בתוך: תרביץ נ"א (תשמ"ב), עמ' 235, הערה 48.

אם יש מקום שהובלטו בו ייחודם של מנהגי אשכנז הרי זה בבית-הכנסת "החדש"
בקרקוב, שבו ניסח הרמ"א את הגהותיו על ה"שולחן ערוך". על כך אמר פעם צאצא
שלו שביקר בקרקוב, שהביטוי "ממשה עד משה לא קם כמשה", אשר נכתב על
מצבתו של הרמ"א, מכוון יותר מכל ביכולת לסכם ולנסח את מנהגי אשכנז, נושא
שבו לא היה גדול מר' משה בן ישראל.

על השפעת הגורם הגיאוגרפי בעיצוב מנהגי אשכנז וספרד

הכין : אוריאל פיינרמן

1. הגורם האקלימי

דוגמה: לינה בסוכה

"אוכלים ושותים וישנים בסוכה כל שבעה [ימי החג] בין ביום בין בלילה, ואין ישנים חוץ לסוכה אפילו שינת עראי..."
(שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרל"ט, סעיף ב')

"יומה שנוהגין להקל עכשיו בשינה שאין ישנים בסוכה רק המדקדקין במצוות, יש אומרים משום צינה, דיש [שיש] צער לישון במקומות הקרים".
(המפה לרמ"א, שם)

"[החובה לישון בסוכה בשמיני עצרת] ... הוא במדינות החמין כארץ ישראל ובבל, אשר שם סוכתו עריבה עליו... וכן מרן המחבר [ר' יוסף קארו] שפסק כן היה בארץ הקודש. אבל לא שייד זה במדינתנו..."
(ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, על מנהגו של סבו זקנו, ר' אלימלך מדינוב, שלא לישון בסוכה - שו"ת מנחת אלעזר ח"ד סי' ל"א)

"פה מצרים הגם דרבים וכן שלמים... עושים מצוות סוכה כדינא, אכן בעניין השינה מקילין שלא לישון בסוכה, כי אוויר מצרים רע מאוד ומזיק ויש ח"ו סכנה בדבר אם יתקרר..."
(ר' רפאל אהרן ן' שמעון, ספר נהר מצרים, נא אמון תרס"ח, הלכות סוכה ולולב סי' ג')

2. הגורם הגיאוגרפי-כלכלי

דוגמה: הדלקת נרות חנוכה

"כל השמנים והפתילות כשרים לנר חנוכה, ואעפ"י שאין השמנים נמשכים אחר הפתילה ואין האור נתלה יפה באותם הפתילות"
(שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרע"ג, סעיף א')

"ומיהו שמן זית מצווה מן המובחר, ואם אין שמן זית, מצווה בשמנים שאורן זך ונקי. ונוהגים במדינות אלו להדליק בנר של שעווה, כי אורן צלול כמו שמן".
(המפה לרמ"א, שם)

3. הגורם הגיאוגרפי-תרבותי

דוגמה: הגבהת התורה

בזמן הגבהת התורה, אומרים בני עדות המזרח "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל" (דברים ד מד).
ואילו אצל האשכנזים רגילים להוסיף עוד חמש מילים לפסוק הזה: "...על פי ה' ביד משה".

זו תוספת הלקוחה מספר במדבר: "ויסעו בראשנה, על פי ה' ביד משה" (במדבר י ג). וכן: "על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו, את משמרת ה' שמרו על פי ה' ביד משה" (שם ט כג).